IJCRT.ORG ISSN : 2320-2882
INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)
An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

जागतिकीकरणाच्या विकासनीतिचे फलीत : एक मूल्यमापन

प्रा. डॉ. सिद्धार्थ एस. मेश्राम
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
जे. एम. पटेल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, भंडारा– 441904

सारांश :

जागतिकीकरणामुळे सरकारच्या लोकप्रशासनाच्या साचेबद्धपणातून सुटका केली असुन ते सौम्य अधिकार क्षेत्राचे होण्यास सुरूवात केली आहे. काही विश्लेषकाच्या मतानुसार तर जागतिकीकरणामुळे सरकारच्या लोकप्रशासनाचे अस्तित्वच पूर्णपणे संपल्याचे जाहीर केले. वास्तविक पाहता जागतिकीकरणाचा अंगिकार केल्यापासुन गेल्या दोन दशकांमध्ये लोकप्रशासनाचा अंत होण्याचे सर्व भाकिते खोटी ठरवत लोकप्रशासन नवीन आव्हाने पेलण्यासाठी नव्या रूपास उदयास आले. जागतिकीकरणाने लोकप्रशासन अधिक सक्रिय होण्याची गरज निर्माण केली. त्यामुळे आता नोकरशाहीचा पगडा, अधिकारातील ताठर भूमिका, संघटनात्मक तत्व हे सरकारच्या लोकप्रशासनाचे पारंपरिक स्वरूप आमुलाग्र बदलले आहे. जागतिकीकरणामुळे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रांमध्ये अनेक रूपांतरे झालेली आहेत. त्याचप्रमाणे कार्यात्मक पातळीवर सुद्धा सार्वजनिक वस्तु आणि सेवा यांच्या वितरणाबाबत लोकप्रशासनामध्य मूलभूत बदल झाले आहेत. परिणामी, जागतिकीकरणाच्या युगात ते लोककल्याणाच्या कार्यामधील महत्तम भागाचे खाजगीकरण करून जनतेपर्यंत सुविधा उपलब्ध करून देणाऱ्या व्यवस्थेच्या भूमिकेत शिरतांना दिसते आहे. राज्य आपल्या परंपरागत कार्यक्षेत्रातून माघात घेत आहे, तर शासन आपल्याला त्यापासुन वेगळे करीत आहे. जागतिकीकरणामुळे शासनामध्ये कार्पोरेट शिस्त आणि उद्योजकीय विचार प्रेरणा यांचा मिलाफ घडून आला आहे. अशाप्रकारे जागतिकीकरण हे राष्ट्रीय सरकारांवर निर्बंध आणते आणि त्यांच्या धोरणात्मक पर्यायांवर मर्यादा घालते. यामधुन एक नवीनच परिस्थिती उदयास आली आहे. आणि शासकीय कार्यप्रणाली ही नव–पुरागमवादी सिद्धांताच्या मापदंडानुसार नव्याने मांडण्यात आली आहे. भांडवलाच्या जागतिकीकरणाला समर्थन देत असतानाच राज्य हे वाढत्या नवउदारमतवादी मूल्यांच्या नुसार नव्या दिशेने मार्गक्रमण करीत आहे. लोकप्रशासनाचे चित्र मांडत असताना सार्वजनिक आणि खाजगी प्रशासनातील भेद यात कोणतीही संदिग्धता आढळून येत नाही. नागरिक हे ग्राहक आहेत आणि जे लोकप्रशासनात सहभागी आहेत ते कार्पोरेट संस्कृतीशी जवळीकता साधू इच्छिणारे अधिकारी आहेत. नवउदारमतवादी विचाराला ज्या तिसऱ्या जगातील कर्जाखाली दबलेल्या राष्ट्रांतील प्रकल्पांना अर्थसहाय्य देत होत्या अशा जागतिक बँक आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी यांना पाश्च्यात्य देणगीदार अभिकर्त्यांची जोड मिळाली. त्याला जागतिक व्यापार संघटनेने आखून दिलेल्या नवीन अटी आणि शर्तीनुसार मुबलक प्रमाणात अर्थसहाय्य, वस्तू आणि सेवा उपलब्ध होण्याची तसेच नवीन माहिती, तंत्रज्ञान क्रांती (तंत्रज्ञान, फॅक्स, वेब) यांची सुविधा मिळालेली आहे. थोडक्यात, ज्यामधुन विकसनशील देशात आर्थिक सुधारणा घडून आल्या त्या सर्वश्रेष्ठ राज्याच्या भूमिकेतून

आल्या हे अवैध ठरवून आंतरराष्ट्रोय संघटनांनी दिलेल्या कर्जामुळे शक्य झाले असे सांगण्यात आले व त्यांना जागतिक भांडवलावर अवलंबून राहण्यास भाग पाडले.

प्रस्तुत शोधनिबंधात जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेचा विविधांगी दृष्टिकोनातून मांडलेल्या मतीतार्थाचा विचार केला आहे. जागतिकीकरणाच्या विकसनशील देशांवरील प्रभावाचे मूल्यमापन केले आहे. लोकप्रशासन आणि जागतिकीकरण यांचा परस्पर संबंध विषद करून जागतिकीकरणामुळे त्यात झालेले बदल स्पष्ट केले आहे. जागतिकीकरणाचा विकसनशील अर्थव्यवस्थांवर घडून आलेल्या परिणामांचाही परामर्श घेणे हे या शोधनिबंधाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

बीज संज्ञा : जागतिकीकरण, लोकप्रशासन, नवउदारमतवादी, वाशिंग्टन सहमती, नग्न भांडवलवाद.

संशोधन प्रश्न :

1) जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेचे ज्या प्रमाणात समर्थक आहेत, त्याच प्रमाणात विरोधकही आहेत.

2) विकसनशील देशावर जागतिकीकरणाचे काही इष्ट परिणाम घडून आले, त्याच प्रमाणात अनिष्ठ परिणामही प्रत्ययास येत आहेत.

3) जागतिकीकरणामुळे विकसनशील राष्ट्राच्या लोकप्रशासनात आमुलाग्र बदल घडून आले आहेत.

संशोधन पद्धतीशास्त्र :

प्रस्तुत संशोधन केवळ द्वितियक तथ्यांवर आधारित आहे. तथ्य संकलन करतांना व द्वितियक सामग्रो उपलब्ध करताना क्रमिक पुस्तके, विविध संदर्भग्रंथ, वर्तमानपत्रे, प्रकाशित व अप्रकाशित साहित्य, मासिके, त्रैमासिके आणि इंटरनेट इत्यादी माध्यमांचा आधार घेतला आहे. त्याचप्रमाणे या शोधनिबंधात वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक लेखनपद्धतीचा वापर केला आहे.

जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेचा मतितार्थ :

सन 1990 च्या दशकाच्या सुरूवातीला नवे आर्थिक धोरण मान्य केल्यानंतर तत्कालीन केंद्र सरकारने निर्देशित केलेल्या आर्थिक विकासाचा आराखडा नाहिसा करण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले. प्रामुख्याने आंतरराष्ट्रीय वित्तिय संस्थानी संकटात सापडलेल्या तिसऱ्या जगाच्या (विकसनशिल व अविकसित) अर्थव्यवस्थांना वित्तिय सहाय्य करतांना विशिष्ट अटी व शर्तीच्या बंधनाच्या माध्यमातून या अर्थव्यवस्थांवर एकप्रकारे आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले होते. सुरूवातीला या अटी केवळ सहाय्याच्या भूमिकेतून होत्या, परंतु नंतर शासनाचा संपूर्ण आराखडा बदलण्यासाठी नमुना म्हणून या अटींकडे पाहण्यात आले. नवउदारमतवादाची वाढती लाट बघता सध्या कुठलाच देश यातून मुक्त नाही. सन 1991 च्या नवीन औद्योगिक धोरणाच्या ठरावाने उदारीकरणाला स्पष्ट भारतीय प्रतिसाद देण्याचा प्रयत्न म्हणून भारतीय नोकरशाहीच्या जोखडातून अर्थव्यवस्थेला मुक्त करण्याचा प्रस्ताव पुढे आला. या नवीन आर्थिक धोरणात प्रामुख्याने चार विशिष्ट पावले उचलण्यात आली. पहिले, संरक्षण नीतीचे, यात सामाजिकदृष्ट्याा गरजेच्या, विषारी रसायने आणि पर्यावरणाला हानीकारक असे काही उद्योग यांची यादी वगळता परवाना धोरणाचे नियम शिथील करण्याचे ठरले. दुसरे, शासनाच्या उच्च प्राधान्य असलेल्या उद्योगांमध्ये परकीय गुंतवणूकीला 51 टक्के पर्यंत प्रत्यक्ष गुंतवणूक करण्याची मान्यता प्रदान करण्यात आली. कोणत्याही प्रकारची कोंडी होऊ नये म्हणून 1973 च परकीय चलन नियंत्रण कायद्यामध्ये दुरूस्ती सुचविण्यात आली. आणि तिसरे, शासनाच्या अधिपत्याखाली असलेल्या अशक्त विभागांचे संरक्षण काढून घेण्याचा निर्णय घेण्यात आला. तसेच राज्याच्या अखत्यारीत म्हणजे सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांबाबत 'कार्य सुधारणेवर' अधिक भर देण्यात येईल असे

ठरविण्यात आले ह्याचा अर्थ 'एकाधिकार आणि पतिबंधात्मक कायद्यांतर्गत' उद्योगांच्या मालमत्तेवर असणारी कमाल मर्यादा हटविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. या कायद्यातील दुरूस्तीनंतर, नवे उपक्रम सुरू करणे, उपक्रमांची व्यापकता वाढवणे, विलिनीकरण, एकत्रीकरण आणि अधिपत्याखाली ठेवण्याचे अधिकार, काही विशिष्ट परिस्थितीत संचालकांच्या नियुक्त्या करण्यास सरकारच्या पूर्व मान्यतेची अट राहणार नाही असेही सुचविण्यात आले. वरील सर्व सुधारणांचा मतितार्थ म्हणजे या सर्व कायद्यांचा भर खाजगीकरण वाढविण्यावर व सरकारच्या उपक्रमांच्या विकेंद्रिकरणावरच होता हे स्पष्ट होते.

वास्तविक पाहता खाजगीकरण व उदारीकरणाचे वारे 1980 च्या दशकापर्यंत नवीन विकास नीती व रणनीती म्हणून जोरात वाहू लागले. 1980 च्या दशकात 'वॉशिंग्टन सर्वानुमती' ही एक नवीन विकासनीती अस्तित्वात आली. या विकासनितीमध्ये बाजाराच्या बाजूने नवीन तर्क घडविण्यात येऊ लागले. समाजवाद आणि नियोजित अर्थव्यवस्था असलेल्या देशांना असे आग्रह केले जाऊ लागले की, त्यांनी खाजगीकरण आणि उदारीकरणाची प्रक्रिया सुरू करावी. आणि राज्याच्या अधिकार क्षेत्रात असलेल्या सार्वजनिक उपक्रमांना खाजगी क्षेत्रात विकावे. त्याचबरोबर सरकारी हस्तक्षेप समाप्त करावा. अशा प्रकारच्या विकासाच्या रणनीतीला 'वाशिंग्टन सहमती' म्हणून ओळखले जाते व 1980 च्या दशकात जवळपास सर्व समाजवादी, साम्यवादी आणि विकासशील अर्थव्यवस्थांनी कोणत्या ना कोणत्या रूपाने त्याचे स्वीकार केले यातूनच पुढे आर्थिक सुधारणा हा शब्द उदयास आला. याला सुरूवातीला 'नग्न भांडवलवाद'च्या प्रोत्साहनाच्या रूपात बघीतले गेले. ज्यात अर्थव्यवस्था मुक्त आणि विदेशी गुंतवणूकीबाबत खुली करण्यात आली.

1990 च्या दशकाच्या मध्यापर्यंत ही गोष्ट स्पष्ट झाली की, या दोन्ही टोकाच्या अर्थात वाशिग्टंन सहमती आणि राज्य नियंत्रित अर्थव्यवस्थेमुळे विकास नीतींचे ध्येय साध्य केले जाऊ शकत नाही. याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे पूर्व आशियांच्या देशांची सफलता होय. 1997–98 च्या दरम्यान पूर्व आशियाई म्हणजे मलेशिया, थाईलँड, सिंगापूर, दक्षिण कोरीया या देशांच्या अर्थव्यवस्थांवर मोठे संकट ओढवले. आर्थिक संकटामुळे ह्याा अर्थव्यवस्था कशा बाहेर पडणार हे एक मोठे न उलगडणारे कोडे होते. परंतु त्यांनी वाशिग्टंन सहमती असलेल्या नियोजन मॉडेलचे अनुसरण करणाऱ्या देशांच्या तुलनेत एकदम वेगळे मॉडेल निवडले.

आपल्या अर्थव्यवस्थांच्या संकटावर मात करण्यासाठी या पूर्व आशियाई देशांनी विकासात्मक कार्यनीतिला प्रोत्साहन दिले. त्याचे विशेष वैशिष्ट्या म्हणजे त्यांनी आपल्या अर्थव्यवस्थांमध्ये राज्याची भूमिका आणि बाजार क्षेत्राची भूमिका या दोहोंच्या दरम्यान संतुलन स्थापन करण्यास यशस्वीता मिळविणे ह होय. ही खरोखरच एक नवीन प्रकारची मिश्रीत अर्थव्यवस्था होती. जी एका बाजूने राष्ट्राचे हस्तक्षेप व दुसऱ्या बाजूने मुक्त बाजाराकडे झुकलेली होती. यात नेहमी देश आणि बाजाराचे संतुलित मिश्रण अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक आवश्यकतेनुसार होते. पूर्व आशियाई देशांनी बाजारोन्मुखी नीतिंचे अनुसारण केले होते. जिने खाजगी क्षेत्राच्या विकासाला प्रोत्साहन दिल आणि नियंत्रितही केले. त्याला बदलले नाही.

भारतात 1991 ला आर्थिक सुधारणांच्या म्हणजे खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून बाजारोन्मुख विकासनीती स्वीकारली. परंतु 1990 च्या मध्यापर्यंत मिश्रित अर्थव्यवस्थेच्या माध्यमातूनच विकासात्मक कार्यनीतीतील बदलच जागतिक इतिहासातील आर्थिक सुधारणा आहेत असे समजण्यात आले. भारताच्या संदर्भातही इतर विकसित भांडवलवादी राष्ट्रांप्रमाणेच अर्थव्यवस्थांच्या बाजाराकडे असलेल्या कलालाच आर्थिक सुधारणा म्हटले गेले. भारताच्या बाबतीत दखल घेण्यायोग्य बाब

अशी की, डब्ल्यू.टी.ओ. द्वारे प्रायोजित एक अन्य परिवर्तन जागतिक अर्थव्यवस्थांना प्रभावित करणारे होते. त्यामुळे रशिया, संपूर्ण पूर्व युरोप, चीन ह्याा परिवर्तनशील अर्थव्यवस्था ज्या बाजारोन्मुखी सुधारणांना प्रोत्साहन देणाऱ्या होत्या, त्या चिंतेत पडल्या. आज नवीन आर्थिक सुधारणांच्या फलीतामधून मिळालेले यश कमी तर अपयशच अधिक दिसून येतात. ही बाब चिंतेत पाडणारी आहे. म्हणून अर्थव्यवस्था संपूर्णपणे बाजाराधिष्ठीत करणे भारतासारख्या विकसनशील देशाला पूर्ण सफलता मिळवून देणारी नाही. उलट भांडवलशाहीतील न उलगडणारे दोषच निर्माण होतील आणि झालत. त्यामुळे एका बाजूला भांडवलदारांची सुबत्ता तर दुसऱ्या बाजूला दारिद्रयाची पराकाष्टा असे विसंगत चित्रच भारतापुढे निर्माण झाले व ते अनाकलनीय झपाले. जिथे पूर्व आशियाई देश मिश्रीत अर्थव्यवस्थेद्वारे बाजार क्षेत्राची भूमिका व राज्याची भूमिका यामध्ये समन्वय साधून अतिशय अल्पावधीत आपल्या अर्थव्यवस्थांना विकसित अर्थव्यवस्थांच्या रांगेत नेऊन उभे करतात ते भारत का साध्य करू शकत नाही हा अनाकलनीय प्रश्न आहे.

भारतातील आर्थिक सुधारणांचे मूल्यमापन :

सन 1991 मध्ये भारताने राजकोषिय आणि विदेशी गंगाजळीच्या संकटासाठी आर्थिक सुधारणांचा प्रारंभ केला. भारत सरकारने 1980 च्या दशकातच उदारवादी नीतींची घोषणा केली होती. परंतु 1980 च्या दशकातील आर्थिक सुधारणा, ज्या 'वाशिग्टंन सहमती' विचारधारेच्या अंतर्गत होत्या. त्यांचा अर्थव्यवस्थेवर नकारात्मक प्रभाव पडला. संपूर्ण सातव्या योजनेत (1985–90) निर्यातीला प्रोत्साहन देण्यासाठी मोठ्याा प्रमाणात बाह्या कर्जासह बाजार विनियमांना अजून प्रोत्साहन दिले. यामुळे औद्योगिक दराची पातळी उच्च झाली. परंतु त्यामुळे विदेशी कर्ज खुप वाढले. त्याने 1991 च्या विदेशी गंगाजळीच्या त्रुटीत व संकटात प्रमुख भूमिका निभावली. या संकटानंतर लगेच खाडी युद्ध झाले. ज्यामुळे भारतीय विनिमय दरावर दोन दीर्घकालीन प्रभाव पडले. पहिला, या युद्धामुळे तेलाच्या किंमतीमध्ये वाढ झाली. ज्यामध्ये भारताला कमी कालावधीत आपल्या विदेशी विनिमयाचा उपयोग करावा लागला आणि दुसरा, खाडी क्षेत्रात कार्यरत भारतीयांच्या प्रेषणात कमी आली. या दोन्ही संकटाचे एकच कारण होते, ते म्हणजे खाडी युद्ध. परंतु भरपाई संकट यापेक्षाही गंभीर होते, ज्यात विदेशी कर्ज वाढले. जे जीडीपीच्यपा 8 टक्क्यापेक्षाही अधिक राजकोषीय तोटयाच्या बरोबर होते. ही हायपर–मुद्रास्फितीची (13 टक्क्यापेक्षा अधिक) स्थिती होती. यास्तव तत्कालीन अल्पमतातील सरकारने आर्थिक सुधारणा लागू करण्याच्या माध्यमातून एक कठोर व विवादास्पद पाऊल उचलले व त्याची परिणीती उदारीकरणात झाली. परंतु अजूनही सामान्य माणसाद्वारे याला गरीब विरोधी आणि श्रीमंत समर्थक मानले जाते. अर्थात आजही सर्वांद्वारे हे मान्य करावेच लागते की आर्थिक सुधारणांचे लाभ वांछित गतीने जनतेपर्यंत पोहचले नाही. जरी आर्थिक सुधारणा अर्थव्यवस्थेला एका उच्च वृद्धी दरावर घेऊन गेल्या आहेत तरी इथे लक्षात घेण्याजोगी बाब अशी की, वास्तविकात सरकारच्या अंतर्गत व बाह्या क्षेत्रातही अस काही विशेषज्ञ होते की, जे 1970 पासुनच समान आर्थिक सुधार कार्यक्रमाचे समर्थन करीत होते. आणि त्यानंतर 1980 च्या मध्यापासूनही असे समर्थन दिसून आले. परंतु तरीही राव–मनमोहन सरकारला भारतात आर्थिक सुधार प्रक्रिया प्रारंभ करण्याचे श्रेय दिले जाते. कारण त्यांनी याचे अनुकरण करणे योग्य समजले आणि ते भारतात राजकीय रूपाने शक्य बनवले. मात्र जन–माणसाला आर्थिक सुधार कार्यक्रमाची गरज व महत्व समजण्यात यश मिळाले नाही. अर्थव्यवस्थेच्या अनेक वर्गांमध्ये असा समज आहे की, आर्थिक सुधारणांच्या राजकारणामुळे भारताला लाभाच्या तुलनेत हानीच अधिक झाली आहे. प्ड१ च्या विस्तारित कोष सुविधेशी ;म्थ्थ्द्ध संलग्न अटी, जे भारताने पूर्ण करावयाचे होते, त्या अटी पुढीलप्रमाणे आहेत.

1) रूपयाच्या विनिमय दरात 22.8 टक्क्याची कमी करणे, (ज्यामुळे रूपया अमरिकन डॉलरच्या तुलनेत 21 रू. ने पडून 27 रू. प्रती डॉलर झाला आणि डॉलरची मागणी थोडी मंद झाली.)

2) आयाम शुल्काच्या ;ब्नेजवउ क्नजलद्ध दराला 13 टक्क्यापेक्षा कमी करून 30 टक्क्यावर आणणे (ज्याला भारताने 2000–01 मध्ये पूर्ण केले) आणि सर्व आयात योग्य वस्तूंना मुक्त सामान्य लायसन्सिंगच्या अंतर्गत करणे. त्या अंतर्गत आयातीवर लावलेल सर्व प्रतिबंधाना हटवने अनिवार्य केले.

3) आयात शुल्क कमी झाल्यामुळे सरकारच्या कर प्राप्तीला पूर्ण करण्यासाठी उत्पाद करामध्ये ;म्गबपेम क्नजलद्ध 20 टक्क्यांनी वाढविणे आणि

4) सरकारी खर्चामध्ये (वेतन, पेन्शन, आकस्मिक निधी, सूट, संरक्षण खर्च, व्याज इत्यादी) दरवर्षी 10 टक्क्यांच्या दराने कमी करणे.

मिश्र आर्थिक व्यवस्थेत पूर्व आशीयाई देशांची सफलता या काळातील वॉशिग्टंन सहमती असलेल्या अर्थव्यवस्थाच्या तुलनेत अगदी वेगळी दिसते. पूर्व आशियाई अर्थव्यवस्था केवळ जीडीपी व अर्थव्यवस्थेचा उच्च वृद्धो दरच कायम ठेवण्यात सफल झाल्या नाहीत तर त्यांनो गरीबी कमी करण्यात व शिक्षण, आरोग्य सुविधा वाढविण्यातही सफलता मिळविली. यावरून असे स्पष्ट होते की, भारतीय अर्थव्यवस्थेचे असे प्रारूपच विकासाची दिशा वाढवू शकते. पूर्ण उदारीकरण किंवा पूर्ण समाजवादी प्रारूप स्वीकारणे टोकाचे ठरेल. घटनाकर्त्यांनी मांडलेल्या मिश्र अर्थव्यवस्थांचे प्रारूप सदासर्व काळ लाभदायक ठरणारे असेल. त्यातील अपेक्षित बदलाची दिशा या पूर्व आशियाई देशांच्या कार्यात्मक विकास मॉडेलप्रमाणे कार्यान्वित करण्याची गरज आहे आणि भारताचे लोकप्रशासन व त्यातील परिवर्तन याच दिशेने बदलण्याची गरज आहे.

भारतातील बंधनकारक आर्थिक सुधारणा :

1980 च्या दशकात काही अन्य देशांच्या अर्थव्यवस्थांद्वारे जे जागतिकीकरण प्रारंभ करण्यात आले ते त्या देशांचे ऐच्छिक निर्णय होते. परंतु भारताच्या बाबतीत जागतिकीकरणाचा निर्णय विदेशी गंगाजळीच्या संकटावर मात करण्याच्या दृष्टीकोनातून घेतलेला निर्णय होता. म्हणून तो अनैच्छिक होता हे समजून घेणे महत्वाचे आहे. बीओपी संकटावरील उपाय करण्यासाठी आयएमएफच्या अंतर्गत जी बाह्या मुद्रेची मदत मिळते ती काही विशिष्ट जबाबदाऱ्या व अनैच्छिक अटींसह मिळते. त्यामुळे इथे हा उल्लेख करावा लागेल की भारतावर लावल्या गेलल्या अटींच्या दिशानिर्देशानुसार सर्व आर्थिक सुधारणांना त्यांच्याद्वारे तयार केले जाणार होते. याचा अर्थ भारताने ज्या आर्थिक सुधारणा कार्यान्वित केलेल्या आहेत त्या जनतेद्वारे व सरकारने त्यांच्या हिताच्या दृष्टीने अध्यादेशीत करण्यात आलेल्या आहेत असे नाही.

एलपीजी ;स्च्ळद्ध :

भारतात सुधारणांच्या प्रक्रियेला तीन अन्य प्रक्रिया अर्थात उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण, ज्याला एल.पी.जी. म्हटले जाणे अंतर्भूत आहेत. वेगळ्याा शब्दात उदारीकरण सुधारणेची दिशा, खाजगीकरण सुधारणेचा मार्ग आणि जागतिकीकरण सुधारणेच्या अंतिम लक्ष्यप्राप्तीला दर्शविते. या तिन्ही प्रक्रियांची चर्चा पुढीलप्रमाणे आहे.

उदारीकरण ;स्पइमतंसपेंजपवदद्ध :

उदारीकरणाची विचारधारा सामंतवादाचे विघटन आणि बाजार किंवा भांडवलवादी समाजाच्या वृद्धोचा परिणाम आहे. अमेरिकेतील एड्स स्मिथच्या लिखाणातून जिला अहस्तक्षेपवादाच्या सिद्धान्ताच्या रूपात ओळख करून दिली, 1970 च्या दशकात संपूर्ण युरोप–अमेरिका आणि विशेष करून 1980 च्या दशकाच्या

मध्यात चीनमध्येही ती दिसून आली आहे. उदारीकरणाची ही विचारधारा जेव्हा चीनने खुल्या दाराच्या नीतीची घोषणा केली असली तरी काही क्षेत्रात त्याचा अभाव आह. उदाहरणार्थ, व्यक्तीवाद, स्वतंत्रता, लोकशाही व्यवस्था इत्यादी. तरीही चीनला उदारमतवादी अर्थव्यवस्था म्हटले गेले.

20 व्या शतकाच्या प्रारंभात अमेरिका आणि चीन अउदारवादी अर्थव्यवस्थेची दोन श्रेष्ठ उदाहरणे आहेत. अमेरिका दक्षिण ध्रुवावर आणि चीन उत्तर ध्रुवावर आहे. म्हणून दक्षिणेकडे कोणतीही नीती ही उदारीकरणाची नीती आहे आणि दक्षिणेपासून उत्तरेकडची कोणतीही नीती गैर–उदारीकरण आहे. याचा अर्थ आहे, राज्य अर्थव्यवस्थेचे घटते लक्षण आणि बाजार अर्थव्यवस्थेचे वाढते लक्षण म्हणजे उदारीकरण. याचप्रकारे याच्या विपरीत गैर–उदारीकरण असेल. तांत्रिकदृष्ट्याा दोन्ही आर्थिक सुधारणांच्या प्रक्रिया ओहत. जगात सर्व आर्थिक सुधारणा उत्तरेकडून दक्षिणेकडे आल्या आहेत. हेच उदारीकरणाच्या प्रक्रियेबाबतही झाले आहे. भारताच्या संदर्भातही देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे घटते प्रभुत्व व भांडवलवादी खुल्या अथव्यवस्थेचे वाढते प्रभुत्व हे भांडवलवादाकडे झुकणारे पाऊल आहे.

खाजगीकरण ;च्तपअंजपेंजपवदद्ध :

1980 आणि 1990 च्या दशकांनी सरकार विशेष करून अमेरिका आणि इग्लंडमध्ये खाजगीकरणाचा प्रयोग राष्ट्राच्या संपत्तीला खाजगी क्षेत्रात हस्तांतरीत करण्याच्या रूपात केला जात होता. प्रथम पूर्व युरोपीय देश आणि नंतर विकासशील लोकतांत्रिक देशांनी खाजगीकरणाला स्वीकारले. आपण भारतात उदारीकरणाला खाजगीकरणशी जोडू शकतो. उदारीकरण भारतात सुधारणेची दिशा सांगते. अर्थात बाजाराच्या प्रभुत्वाकडे असणारा कल सांगते. परंतु याला कसे प्राप्त करावे हा प्रश्न एक कोडेच आहे.

जागतिकीकरण ;ळसवइंसपेंजपवदद्ध रू

जागतिकीकरणाला नेहमी आर्थिक अर्थाने वापरले असले तरी त्याला नेहमी राजकीय आणि सांस्कृतीक दृष्टीने बधितले गेले आहे. जेव्हा काही देशांचा अजून जन्मही झाला नव्हता तेव्हा जगाच्या अनेक देशांनी जागतिकोकरणाला स्वीकारले होते. हे जागतिकीकरण 1800 ते 1930 च्या जागतिक महामंदी आणि दोन जागतिक महायुद्धापर्यंत अबाधितपणे चालत राहिले. जागतिकीकरणाच्या या संकल्पनेला आर्थिक सहयोग आणि विकास संघटन (ओईसीडी) द्वारे पुन्हा 1980 च्या दशकाच्या मध्यात बळ प्रदान करण्यात आले. डब्ल्यु.टी.ओ.साठी जागतिकीकरणाचा अर्थ 'जगाच्या अर्थव्यवस्थांचा माल आणि सेवा, भांडवल आणि श्रम बलाचा वाटप हा क्रॉस बॉर्डर आवाजाहीकडे कल आहे.' याचा सर्वसाधारण अर्थ असा आहे की, जे देश डब्ल्यु.टी.ओ.च्या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत हस्ताक्षर करणारे आहेत, त्याच्यासाठी विदेशी किंवा स्वदेशी वस्तु आणि सेवा, भांडवल आणि श्रमासारखे काहीही नसेल. काळानुसार जग एकसमान स्थळ बनत आहे. भारत डब्ल्यू.टी.ओ. च्या संस्थापक सदस्यांमधील एक प्रमुख सदस्य आहे आणि अशा कोणत्याही बंधनाशिवाय आपल्या आर्थिक सुधारणांच्या माध्यमातून जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेला गती देण्यासाठी बाध्य आहे. ही गोष्ट वेगळी आहे की भारताने स्वतः 1991 नंतर सुधारणांची प्रक्रिया ठीक जागतिकीकरणानंतर सुरू केली आहे.

आता आपण तीनही प्रक्रियांना एकत्र करू शकतो. उदारीकरणाची प्रक्रिया अर्थव्यवस्थेच्या बाजार व्यवस्थेकडे जाणाऱ्या दिशेला दर्शविते. खाजगीकरण तो मार्ग आहे, ज्यावर ती हे अंतिम ध्येय अर्थात जागतिकीकरणाला प्राप्त करण्यासाठी प्रवास करेल. जागतिकीकरणाचे अधिकृत ध्येय तोपर्यंत पूर्ण होणार नाही जोपर्यंत जगातील गरीबांना उत्तम जीवनस्तर प्रदान केला जाणार नाही. जर गरीबांना जे जगाच्या

लोकसंख्येच्या 1/5 लोकसंख्येत आहेत त्यांना सामील न करता जागतिकीकरण पूर्ण केले तर त्याला जगाचा विकास म्हणता येणार नाही.

आर्थिक सुधारणांच्या पिढया :

जेव्हा भारताने 1991 मध्ये आर्थिक सुधारणांना सुरूवात केली, तेव्हा अशी कोणतीही घोषणा अथवा प्रस्ताव नव्हता. तरीही सरकारने पुढील येणाऱ्या वर्षांमध्ये सुधारणेच्या अनेक पिढयांची घोषणा केली. आजपर्यंत तीन पिढयांची घोषणा करण्यात आली आहे. त्यानुसार भारतात सुधारणा प्रक्रियेची मुळ पद्धत आणि लक्षणांना समजण्यासाठी त्याचे पुढीलप्रमाणे विश्लेषण करावे लागते.

प्रथम पिढीच्या सुधारणा : 1991 ते 2000

प्रथम पिढीच्या सुधारणांचे प्रमुख नियामक (गमक) पुढीलप्रमाणे –

1) खाजगी क्षेत्राला प्रोत्साहन :

यामध्ये अनेक महत्वपूर्ण पावले उचलण्यास आली जसे– अनारक्षण, लायसन्स मुक्ती करणे, एम.आर. टी.पी. ची समाप्ती, क्रमबद्ध उत्पादनाच्या बाध्यतेची अपर्याप्तता, कर्जाचे शेअर्समध्ये परिवर्तन आणि पर्यावरणसंबंधी तरतुदींचे सरलीकरण

2) सार्वजनिक क्षेत्रातील सुधारणा :

यात सार्वजनिक उपक्रमांना लाभदायक आणि दक्ष बनविणे, पुनर्ततुदीची (टोकन) सुरूवात, त्यांचे संघटनीकरण इ. चा समावेश होतो.

3) बाह्या क्षेत्र सुधारणा :

या क्षेत्रात अनेक सुधारणासंबंधी पावले उचलली गेली जसे – मुक्त आयात, विनिमय दराच्या अस्थिर चलन व्यवस्थेची सुरूवात, चालू खात्यात रूपयाचे पूर्ण परिवर्तनियता, भांडवली खात्यत रूपयाच्या परिवर्तनासंबंधी उदारीकरण, परकीय गुंतवणुकीची मंजुरी आणि 'फेरा' च्या जागी 'फेमा' ची व्यवस्था करणे इत्यादी.

4) वित्तिय क्षेत्र सुधारणा :

यात बँकिंग क्षेत्र, भांडवल बाजार, विमा उद्योग, म्युच्युअल फंड इत्यादीशी संबंधित सुधारणा यांचा समावेश आहे.

5) कर सुधारणा :

यात अनेक नीतीगत बाजूंची सुरूवात करण्यात आली, ज्यांचे ध्येय होते – कर व्यवस्थेचे सुगमीकरण, आधार विस्तार, आधुनिक आणि करांच्या चोरीवर नियंत्रण इत्यादी.

या सुधारणांमुळे 'आदेशात्मक' अर्थव्यवस्था 'बाजार' अर्थ व्यवस्थेकडे अग्रेसर झाली.

द्वितीय पिढीच्या सुधारणा : 2000–01 नंतर

1990 च्या प्रारंभात सुरू केलेल्या आर्थिक सुधारणा इच्छित प्रकारे घडत नव्हत्या आणि काही नवीन सुधारणांची आवश्यकता होती. त्यांनाच द्वितिय पिढीच्या सुधारणा म्हणुन पुढे रेटण्यात आल्यात. त्या पुढीलप्रमाणे –

1) (घटक) कारक बाजार सुधारणा :

अर्थव्यवस्थेत अनेक अशी उत्पादने होती ज्यांचे उत्पादन खाजगी क्षेत्राद्वारे केले जात होते. परंतु या उत्पादनांची किंमत बाजार सिद्धांताच्या आधारावर निश्चित होत नव्हती. जसे– पेट्रोलियम, साखर, खते,

औषधे इत्यादी. या उत्पादनांची किंमत सरकार निश्चित करीत होती. त्यामुळे खाजगी उद्योगांचा लाभ कमी होत होता व त्यांच्या विस्तारावर प्रभाव पडत होता. म्हणून सध्या स्च्ळ सिलेंडरच प्रशासित मूल्य पद्धतीच्या अंतर्गत ओहत. आणि पेट्रोल, डिझेल, स्नेहक आणि उड्डाण इंधन यातून बाहेर आहे आहेत.

2) सार्वजनिक क्षेत्र सुधारणा :

यात अशा सुधारणांवर मुख्य भर ओह, जसे– वाढलेली कार्यात्मक स्वायत्तता देणे, भांडवल बाजाराच्या उपयोगाचे अधिक स्वातंत्र्य, नवीन व्हेंचर ;ळतममदपिसकेद्ध आणि पुनर्तरतुदीला प्रोत्साहन इत्यादी.

3) सरकार आणि लोकप्रशासनातील सुधारणा :

या अंतर्गत अशी पावले उचलली गेली जी सरकारच्या भूमिकेला नियंत्रक ;ब्वदजतवससमतद्ध म्हणून बदलून 'सुसाध्य पुरक' ;थ्ंबपसपजंजवतद्ध बनवू शकेल. यालाच प्रशासनिक सुधारणेसारखे बधितले जाऊ शकते.

4) कायदेशीर क्षेत्र सुधारणा :

यात विरोधाभासी कायद्यांना रद्द करणे, इंडियन पिनल कोड आणि कोड ऑफ क्रिमीनल प्रोसीजर सुधारणा, कंपनी आणि श्रम कायद्यात सुधारणा व 'सायबर कायदा' सारख्या नवीन क्षेत्रांचे कायदे बनविणे इ. म्हणजे पहिल्या पिढीतील कायद्यांनाच अधिक गहन करणे हे होते.

5) दोषदर्शी क्षेत्रात सुधारणा :

यात आधारभूत संरचना क्षेत्र (जसे– वीज, रस्ते, दूरसंचार क्षत्रोत तर प्रभाव दिसले आहेत), कृषी आणि कृषी अनुसंधान, शिक्षण आणि उपचार क्षेत्र इत्यादी क्षेत्रांमध्ये केल्या जाणाऱ्या सुधारणांना सरकारने 'दोषदर्शी क्षेत्र' म्हटले आहे.

या सुधारणांचे दोन आयाम आहेत– पहिला आयाम कारक बाजार सुधारणेप्रमाणे आहे. ज्याचे ध्येय अंतर्गत बाजाराशी जोडणे आहे. तर दुसरा आयाम विस्तृत आहे. जसे– संघटित शेती, शेती शिक्षण आणि उपचार व रस्ते क्षेत्रात खाजगी क्षेत्राची भागीदारी वाढविणे, हे आहे.

तृतीय पिढीच्या सुधारणा :

आर्थिक सुधारणांच्या तृतीय पिढीची सुरूवात सरकारद्वारे दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या (2002) कार्यान्वयाबरोबर करण्यात आली. याचा उद्दश आर्थिक सुधारणांच्या लाभांचे विकेंद्रीकरण जनमानसात करणे हा आहे. यासाठी पंचायत राज संस्थांच्या (च्त्प्द्ध सफल कार्यान्वयनावर भर दिला जात आहे.

विकेंद्रीकरण विकासाची संवैधानिक व्यवस्था आधीपासुनच 1990 च्या दशकात केली गेली आहे. जोपर्यंत सामान्य जनतेला विकासाच्या प्रक्रियेत सामील करत नाही तोपर्यंत विकासाला सामोल केलया जाणाऱ्या फॅक्टरची कमी असेल असा निष्कर्ष त्या वेळच्या सरकारने काढला होता. एकंदरीत भारताच्या आर्थिक सुधारणा काही इतर सुधारणांच्या गैरउपस्थितीमुळे सकारात्मक प्रतिफळ देऊ शकल्या नाही. त्यामुळे सामान्य जनता जणू सुधारणांच्या प्रक्रियेपासून वेगळी राहिली. दुसरोकडे, जगातील ब्राझील, अर्जेंटिना, द. आफ्रिका इत्यादी देशांनी खूप लवकर आणि परिणामकारी सुधारणा केल्या आहेत. त्यांनी अर्थव्यवस्थेच्या सर्व सुधारणा एकाच वेळी राबवून योग्य दिशेने कार्यान्वित केल्यामुळे त्यांच्या आर्थिक सफलतेचा दर उच्च राहिला. भारतात आर्थिक विकासाचा दर वाढत गेला, परंतु त्याचबरोबरच काही प्रघाती ;ेिवबापदहद्ध लक्षणेही निर्माण झालीत. या लक्षणांना भारत स्वीकारतांना दिसत नाही. कारण अशा सुधारणांचा सामाजिक–आर्थिक परिणाम त्यांच्या स्थैर्याला आव्हानात्मक राहू शकतो. म्हणून भारताने सर्वसमावेशक सुधारणांना प्राथमिकता

देऊन विकासाची सांगड घातली तर अर्थव्यवस्था नैसर्गिक रूपाने मार्गक्रमण करेल व अर्थव्यवस्थेच्या युक्ततम क्षमतेला प्राप्त करू शकेल.

समारोप :

1991 च्या नवीन आर्थिक सुधार कार्यक्रमांची वाटचाल व दिशा आंतरराष्ट्रीय वित्तिय संघटनेच्या शर्तीवर अवलंबून असल्यामुळे भारताचा जागतिकीकरणाचा स्वीकार अनैच्छिक ठरतो. त्याला इष्टतमपणे कार्यान्वित करावयाचे असल्यास विदेशी शक्तींच्या मदतीशिवाय व प्रभावाशिवाय स्वयंभू विकासाची कार्यान्विती स्वीकारणे आवश्यक आहे. म्हणून आज सरकारला 'आत्मनिर्भर भारत' बनविण्याचा व तो जनतेने स्वीकारण्याचा नारा लावण्याची गरज निर्माण झाली आहे. जागतिकीकरणाच्या संज्ञेत उदारीकरण आणि खाजगीकरण अंतर्भूत असतानाही विकासाचे फलीत सर्वसमावेशक असावे हे आवर्जून सांगण्याची व त्या दिशेने मार्गक्रमण करण्याची नितांत गरज निर्माण होते. भारतीय अर्थव्यवस्थेपुढे विदेशी गंगाजळीचे संकट निर्मितीमुळे नवीन आर्थिक सुधार कार्यक्रमाच्या दिशेने विकासाची दिशा ठरविणे गरजेचे होते. परंतु आज जागतिकीकरणाच्या 26–27 वर्षानंतरही आर्थिक सुधार कार्यक्रमांचे असमान फळे भारतीय जनतेमध्ये वितरीत झाले आहेत. एका भांडवलदार म्हणविल्या जाणाऱ्या अत्यल्प वर्गाकडे मोठी सुबत्ता आणि दुसऱ्या बाजूला बहुसंख्य सामान्य जनतेकडे पराकोटीला पोहचलेले दारिद्रय हे चित्र जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करणारे आहे. याचे प्रमुख कारण भारताने 'वाशिग्टंन सहमती' स्वीकारून बाजाराभिमूख अर्थव्यवस्थेच्या दिशेनेच वाटचाल केली. जेव्हा की 1997–98 मध्ये थायलंड, मलेशिया, सिंगापूर, दक्षिण कोरीया इत्यादी पूर्व आशियाई देशापुढे निर्माण झालेले संकट विकासात्मक कार्यनीतीला अवलंबून सोडविले गेले. ती विकासात्मक कार्यनीती म्हणजे त्यांनी राज्याची भूमिका आणि बाजारक्षेत्राची भूमिका यांचे समन्वय साधून मिश्रीत अर्थव्यवस्थेच्या माध्यमातूनच दैदिप्यमान यश संपादन केले ही होय. अशी विकासात्मक कार्यान्विती जोपर्यंत भारत स्वीकारणार नाही तोपर्यंत आर्थिक असमानता, गरीबी, दारिद्रय अशी अर्थव्यवस्थेतील अनेक रोग व आजार संपुष्टात येणार नाहीत आणि सर्वसमावेशक वृद्धीच्या दिशेने आर्थिक विकास ही संकल्पना साध्य होणार नाही. ते जागतिकीकरणाचे अपयश ठरेल.

संदर्भसूची :

1. भागवत ॲडमिरल : 'जागतिकीकरण नवीन गुलामगिरी', समता प्रकाशन, समता सैनिक दल, डॉ. आंबेडकर उड्डान पूल, लष्करीबाग, नागपूर–17.
2. दत्त गौरव, महाजन अश्विनी : 'भारतीय अर्थव्यवस्था', एस. चन्द ॲण्ड कंपनी प्रा. लि. रामनगर, नई दिल्ली–110055.
3. चक्रवर्ती बिद्युत, चंद प्रकाश : 'जागतिकीकरणातील लोकप्रशासन' ।ळम् च्नइसपबंजपवदे प्दकपं च्अजण स्जकण्ए ठ.ď1.1ए डवींद ब्वचमतंजपअम प्दकनेजतपंस ।तमंए डंजीनतं त्वंकए छमू क्मसीप.110044ए प्दकपं
4. कराडे जगन : 'जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने', डायमण्ड पब्लिकेशन्स, 264/3, शनिवार पेठ, 302, अनुग्रह अपार्टमेंट, ओंकारेश्वर मंदिराजवळ, पुणे–411030.
5. कांबळे उत्तम : 'जागतिकीकरणातील सांस्कृतिक संघर्ष', सुमन प्रकाशन, 569, सदाशिव पेठ, पुणे–411030.
6. खेर, सी. पं. 'दारिद्रयाची संकल्पना आणि निवारण', दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि., 251–क, शनिवार पेठ, पुणे–411030.

7. म्होपरे राहुल : ‘अर्थसंवाद’, मराठी अर्थशास्त्र परिषद, त्रैमासिक, विद्यापीठ क्वॉर्टर नं. डी–34, सायबर समोर, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, ता. करवीर, जि. कोल्हापूर–416004.

8. नक्वी सय्यद : व ।ळम् च्नइसपबंजपवदे प्दकपं च्अजण स्जकण डंजीनतं त्वंकए छमू क्मसीप.110044ण

9. निकम अविनाश : ‘अर्थसंवाद’, जानेवारी–मार्च 2012, मातृपितृ कृपा, प्लॉट नं. 30, परिमल कॉलनी, यशवंत क्लासेसच्या मागे, शहादा–425409, जिल्हा नंदूरबार.

10. निकम अविनाश : ‘अर्थसंवाद’, आधुनिक शेती विशेषांक, जाने–मार्च 2013, मातृपितृ कृपा, प्लॉट नं. 30, परिमल कॉलनी, यशवंत क्लासेसच्या मागे, शहादा–425409, जिल्हा नंदूरबार.

11. निकम अविनाश : ‘अर्थसंवाद’, ऑक्टोबर–डिसेंबर 2013, मातृपितृ कृपा, प्लॉट नं. 30, परिमल कॉलनो, यशवंत क्लासेसच्या मागे, शहादा–425409, जिल्हा नंदूरबार.

12. निकम अविनाश : ‘अर्थसंवाद’, जानेवारी–मार्च 2013, मातृपितृ कृपा, प्लॉट नं. 30, परिमल कॉलनी, यशवंत क्लासेसच्या मागे, शहादा–425409, जिल्हा नंदूरबार.

13. निकम अविनाश : ‘अर्थसंवाद’, भारतीय अर्थव्यवस्था विशेषांक, एप्रिल–जून 2012, मातृपितृ कृपा, प्लॉट नं. 30, परिमल कॉलनी, यशवंत क्लासेसच्या मागे, शहादा–425409, जिल्हा नंदूरबार.

14. पाटील जगन्नाथ : ‘अर्थसंवाद’, जुलै–सप्टेंबर 2009, शांती प्लाझा, बी–9, शनिवार पेठ, सातारा.

15. सिंह कटार, शिशोदिया अनिल : ‘ग्रामीण विकास’, तत्वे, धोरण आणि व्यवस्थापन, ।ळम् 2455 ज्मससमत त्वंकए जीवनेंदक वैए ब्ंससपवितदपं 91320ए ै।.

16. साठे मधुसूदन : ‘नव्या जगाचे अर्थकारण’ डायमंड पब्लिकेशन्स, 1691, सदाशिव पेठ, शंकरप्रसाद, को–ऑप. सोसा. तिसरा मजला, टिळक रोड, पुणे–411030.

17. साठे मधुसूदन : ‘आशियातील अर्थव्यवस्था’ डायमंड पब्लिकेशन्स, 1691, सदाशिव पेठ, शंकरप्रसाद, को–ऑप. सोसा. तिसरा मजला, टिळक रोड, पुणे–411030.

18. शर्मा ओ. पी. : ‘भारत में नियोजित विकास और आर्थिक उदारीकरण’, आर.बी.एस.ए. पब्लिशर्स, एम.एस.एस. हाइवे, जयपूर (राजस्थान).

19. सिंह रमेश : ‘भारतीय अर्थव्यवस्था’, डब ळतंू.भ्पसस म्कनबंजपवद ;प्दकपंद्ध च्तपअंजम स्पउपजमकण

20. शर्मा ओ. पी. : ‘भारतीय अर्थव्यवस्था नई शताब्दी में’, आर.बी.एस.ए. पब्लिशर्स, एम.एस.एस. हाइवे, जयपूर (राजस्थान).

21. झामरे जी. एन. : ‘भारतीय अर्थव्यवस्था भाग–1’, पिंपळापुरे ॲण्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.